

ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ПРЕДМЕТНОГО ПОЛЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНОЇ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ ЯК ОДНА З УМОВ ЇЇ ВКЛЮЧЕННЯ В ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ГАЛУЗІ НАУКИ І ОСВІТИ

Будь-яка система знань, що претендує на статус науки, повинна мати свій власний предмет дослідження. Під предметом дослідження розуміють ті явища й процеси реального світу, на які спрямоване наукове пізнання.

Предмет науки не є чимось застиглим, визначеним раз і назавжди. Він постійно розвивається, адже якісно змінюються явища і процеси, включені в орбіту дослідження науки. Тому перед кожною наукою періодично, на певних історичних етапах розвитку, постає потреба повернення до розгляду її предмета, його уточнення, а подеколи й ґрунтового переосмислення. Не є винятком щодо цього й загальнотеоретична юридична наука, відома багатьом поколінням вітчизняних правників під назвою «загальна теорія держави і права».

Корінні зміни, що відбулися на пострадянському просторі протягом останніх майже двох десятиліть, істотно вплинули на самі явища, що становлять об'єкт дослідження загальнотеоретичної юриспруденції. Це обумовлює необхідність не тільки вищого рівня їхнього пізнання, вивчення нових зв'язків і властивостей цих явищ, а й перегляду певних усталених підходів та уявлень.

З-поміж юридичних наук чи не найбільше цього потребує загальнотеоретична юриспруденція. Адже вона сильніше за галузеві та міжгалузеві науки тривалий час була скута ортодоксальною марксистсько-ленінською ідеологією, яка обумовила етатистське трактування права. Попри намагання звільнитися від неї, вона і досі значною мірою утримує свої позиції. Як слушно зазначають у пострадянській літературі, загальнотеоретична наука, «відмовляючись від багатьох догм марксизму-ленізму, при цьому уперто стоїть на старому предметному полі»¹.

Виявилося, що найлегше позбутися зовнішніх проявів цієї ідеології — згадування про неї у відповідних розділах підручників і навчальних посібників, особливо у присвячених методології наукового пізнання, у визначенні права та інших юридичних понять, їх типології тощо.

Що ж стосується внутрішньої суті ідеологічних засад радянського загальнотеоретичного правознавства, то їх подолання є справою набагато складнішою. Це пояснюється низкою причин: конкретно-історичним станом вітчизняної правової системи та суспільної правосвідомості, які все ще

¹ Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права / Предисл. И. Ю. Козлихина. — СПб., 2004. — С. 18.

зберігають «родимі плями» особливої «соціалістичної правової сім'ї», відсутністю послідовних реформ, орієнтованих на якнайповніше включення у національну правову систему загальнолюдських і європейських правових цінностей, браком волі до реформ у вищих ешелонах влади, інертністю доктринального мислення тощо.

У будь-якому разі усвідомлення необхідності зміни підходів до розуміння предметного поля загальнотеоретичного правознавства ще не настало. У зв'язку з цим наразі відсутня єдність поглядів не лише стосовно предмета науки і відповідної навчальної дисципліни, а й навіть щодо її назви.

Тим часом нагальна потреба переосмислення предмета й структури загальнотеоретичної юриспруденції та відповідної навчальної дисципліни зумовлена не тільки внутрішніми, а й зовнішніми чинниками, і вирішальна роль належить розвитку міждержавних інтеграційних процесів у сфері науки й освіти.

Метою Болонського процесу, до якого у 2005 р. приєдналася Україна, є, як відомо, формування єдиного європейського дослідницького й освітнянського простору, що потребує створення єдиної освітнянської моделі, яка спирається на європейську систему цінностей. А це у свою чергу передбачає зближення національних освітніх програм, приведення їх у відповідність з потребами і вимогами європейського ринку праці. Україна не може стояти осторонь створення такої моделі та наближення до неї національної системи вищої освіти, зокрема юридичної.

Важливим кроком на цьому шляху є деполітизація і деідеологізація вітчизняної загальнотеоретичної юриспруденції, яку ми успадкували від радянської епохи. Згадаймо сумнозвісну Першу Всесоюзну нараду з питань науки радянського права і держави 1938 р., на якій А. Я. Вишинський піддав різкій критиці буржуазну науку права, засновану на юридичному методі. Найважливішими завданнями радянської загальнотеоретичної юридичної науки було визначено розроблення проблем про сутність соціалістичної держави як держави диктатури пролетаріату, фаз її розвитку, функції, а також «право як метод, як знаряддя закріплення і розвитку соціалістичного ладу»¹.

Відповідно до цих директивних настанов загальна теорія права перетворилася на теорію держави і права, провідне місце в якій посіли проблеми держави, питання ж права відсунулися на задній план.

Упродовж наступних майже чотирьох десятиліть теорія держави і права фактично була відірвана від своєї юридичної основи й орієнтована на пропагування ідеології та політики правлячої партії, поступово перетворившись на схоластичну коментаторську дисципліну².

Не можна сказати, що вона не зазнала жодних змін протягом періоду існування радянської системи. Позитивні зрушення в доктринальній

¹ Антология мировой правовой мысли: В 5 т. — Т. 5. Россия. Конец XIX — начало XX в. — М., 1999. — С. 706.

² Лейст О. Э. Сущность права. — М., 2002. — С. 242.

правосвідомості відбувалися і тоді, а надто в останню чверть минулого століття. Згадаймо хоча б дискусію наприкінці 70-х — на початку 80-х років про праворозуміння, під час якої було висловлено чимало слухних і досі актуальних думок щодо взаємозв'язку права й держави, зокрема про те, що держава є винятковим творцем закону, але не права, вона має монополію на законотворчість, а не на правотворення. На жаль, на практику ця дискусія майже не вплинула.

Вона не позначилася і на навчальній загальнотеоретичній дисципліні, яка й надалі розглядалася як дисципліна з двоєдиним змістом, що пояснювалося нерозривністю взаємозв'язків між державою і правом в процесі їх виникнення, функціонування й розвитку відповідно до панівної у вітчизняному правознавстві методології формаційного підходу.

Мало що змінилося у цьому плані і в пострадянський період, хоча світоглядні підходи до взаємозв'язків держави і права зазнали суттєвих змін. Не заперечуючи таких взаємозв'язків узагалі, у пострадянському, зокрема й вітчизняному, загальнотеоретичному правознавстві дедалі міцніше утверджується думка, що: генезис права має витoki не з держави, а з реального життя, у природних, невідчужуваних правах людини, які є першоджерелом права; право не виникає водночас із державою, а передує їй; за певних соціальних передумов воно може існувати без держави і поза нею; про неідентичність причин їх виникнення, необхідність нових підходів до типології держав і права та періодизації їх розвитку, які б не «прив'язували» механічно розвиток права до держави (що особливо актуально для України, яка століттями не мала власної державності), а враховували чимало інших чинників — культурних, релігійних, національних, які істотно впливають на характер взаємозв'язку між державою і правом, ступінь їх автономності тощо.

Це дало підстави деяким авторам поставити під сумнів існування загальної теорії держави і права як єдиної науки і єдиної навчальної дисципліни та порушити питання про доцільність відокремлення теорії права від теорії держави¹.

Проте ідею доцільності нарізного дослідження і вивчення теорії держави і теорії права не сприйняли не тільки в Росії, а й у більшості країн пострадянського простору, зокрема в Україні.

На відміну від центральноєвропейських країн «соціалістичного табору», де правознавство зазнало істотного впливу марксистсько-ленінської ідеології і радянської юридичної науки, однак після краху соціалістичної системи рішуче відкинуло² нав'язану ідеологію нерозривної єдності держа-

¹ Общая теория права / Под ред. В. К. Бабаева. — Н. Новгород, 1993. — С. 37; *Общая теория права* / Под ред. А. С. Пиголкина. — М., 1995. — С. 4–5.

² *Knapp Viktor. Teorie prava.* — C-H-BECK, 1995. — С. 4–5; *Prusak Jozef. Teoria prava.* — Bratislava, 1995. — С. 13.

ви і права й загальнотеоретична юриспруденція досить швидко трансформувалася відповідно до європейських традицій (до речі, у жодній західноєвропейській країні, як і на Заході загалом, не існувало й не існує базової дисципліни, яка об'єднувала б теорію держави і теорію права)¹, у пострадянській загальнотеоретичній юридичній науці (насамперед Росії, України, Білорусі) і досі панує думка, що відокремлення теорії права від теорії держави є штучним, воно неминуче призводить до збіднення як право-, так і державознавства, ускладнює їх розуміння², суперечить вітчизняній традиції, згідно з якою загальна теорія держави і права протягом багатьох десятиліть складалася як єдина цілісна юридична наука³; тому диференціація загальної теорії держави і загальної теорії права можлива лише всередині цієї єдиної науки, тобто можлива їх певна автономія як частин цілого, а не відокремлення і утворення нового цілого⁴.

По суті, традиційними залишаються також основні аргументи на користь збереження цього цілого. Хоча посилання на спільну історичну долю держави і права (їх одночасне виникнення з одних і тих самих причин, виконання ними єдиних економічних і соціальних функцій тощо) трапляються нині нечасто⁵ і виглядають анахронізмом, загальнотеоретичній юридичній науці поки що не вдається повністю звільнитися від надмірної політизації в дусі попереднього монофакторного підходу до історії людства загалом та історії держави і права зокрема. Державу і право продовжують розглядати як явища настільки нерозривно пов'язані між собою, що вилучення із структури науки теорії держави нібито означатиме втрату

¹ Це зовсім не означає повної уніфікації загальнотеоретичних правових дисциплін. Вони існують у різних варіантах. У Франції, наприклад, загальнотеоретичну дисципліну викладають під назвою «Загальна теорія права», яка охоплює всі аспекти: від юридичної антропології до теорії відправлення правосуддя. У Німеччині базові загальнотеоретичні аспекти права зосереджені у трьох курсах — філософії права, соціології права і юридичній методології, предметом якої є переважно методи застосування законодавства, його тлумачення, правила та прийоми юридичної аргументації. У Великій Британії загальну науку про право традиційно позначають терміном «юриспруденція» (jurisprudence), фактично вона наближена до філософії права, оскільки дає уявлення про вчення, які пояснюють природу права.

² Теория государства и права: Учеб. для юрид. вузов / Отв. ред. В. М. Корельский, В. Д. Перевалов. — М., 1998. — С. 8; *Загальна теорія держави і права* / За ред. М. В. Цвіка, Д. В. Ткаченка, О. В. Петришина. — Харків, 2002. — С. 9; *Вишневский А. Ф., Горбаток Н. А., Кучинский В. А.* Общая теория государства и права. — 2-е изд., доп. — Минск, 2004. — С. 12–13.

³ Теория государства и права / Под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. — Саратов, 1995. — С. 13.

⁴ Общая теория государства и права: Академ. курс: В 2 т. — Т. 1. Теория государства / Отв. ред. М. Н. Марченко. — М., 1998. — С. 14.

⁵ *Вишневский А. Ф., Горбаток Н. А., Кучинский В. А.* Общая теория государства и права. — 2-е изд., доп. — Минск, 2004. — С. 12.

нею, як і багатьма історичними і галузевими юридичними дисциплінами, свого теоретичного підґрунтя^{1, 2}.

Відповідно до радянської традиції провідне місце в більшості навчальних дисциплін із загальної теорії держави і права й досі належить державознавчим темам, причому тим із них, які є предметом політології (наприклад, «соціальне управління і політична система», «політична система та її структурні елементи», «держава в політичній системі суспільства», «держава і етнос») або конституційного права (наприклад, «державний апарат»). Натомість зовсім випадають з поля зору авторів підручників і навчальних посібників теми, які посідають одне з провідних місць у західноєвропейських загальнотеоретичних юридичних дисциплінах — «буква і дух у процесі правозастосування», «юридична мова», «юридична аргументація», «суд і правотворення» тощо.

Пріоритетне становище державознавчої тематики в загальнотеоретичній юриспруденції не тільки призводить до її перевантаження матеріалом, що становить предмет інших наук, дублювання, розмивання меж предметів у цій частині, а й не сприяє формуванню світоглядних позицій у студентів, які й досі сприймають право як продукт діяльності держави, а не як самостійну історичну, соціальну й культурну цінність.

Поодинокі спроби модифікувати загальнотеоретичну юридичну дисципліну згідно з сучасними уявленнями про співвідношення права і держави, відповідно змінивши її назву із «загальної теорії держави і права» на «загальну теорію права і держави», проблеми не вирішують. Для загальнотеоретичної юридичної науки, як і для юриспруденції загалом, характерні дуалізм предметів. Предмет загальної теорії держави і права, як правило, охоплює «багатогранну і складну взаємодію суспільства і держави, роль і місце держави і права в політичній системі суспільства», «суспільну, групову та індивідуальну політичну і правову свідомість»³, «загальні закономірності соціального життя, що визначають розвиток державних і правових явищ»⁴, «загальне і особливе у політичних режимах різних держав»⁵ тощо.

^{1, 2} Лазарев В. В., Лыпень С. В. Теория государства и права: Учебник. — М., 1998. — С. 9; Кельман М. С., Мурашин О. Г., Хома Н. М. Загальна теорія держави і права: Підручн. — Львів, 2003. — С. 9. Слід зазначити, що, на відміну від радянської і пострадянської історії держави і права, для західноєвропейської історико-правової науки і відповідної їй навчальної дисципліни не характерне включення до її предмету вивчення держави разом із правом. Більше того, тут історія права є переважно історією приватного, а не публічного права. Те саме стосується й історії правової думки (Дамирли М. А. Право и история. Эпистемологические проблемы. — Изд-во Санкт-Петербург. ун-та, 2002. — С. 112).

³ Теория государства и права: Учеб. для юрид. вузов и фак. / Под. ред. В. М. Корельского и В. Д. Перевалова. — М., 1998. — С. 7.

⁴ Общая теория государства и права: Академ. курс: В 2 т.: Учебник. — Т 1. Теория государства. — М., 1998. — С. 9.

⁵ Оксаметный В. В. Теория государства и права: Учеб. для вузов. — М., 2004. — С. 44.

Автори навіть тих підручників, які у викладі матеріалу надають першість правовій тематиці, дотримуються думки, що предметом теорії права і держави є право і держава як явища суспільного життя¹.

Будь-яка наука може мати лише один предмет. Юриспруденція не становить виняток. Дуалізм предметів призводить до заперечення єдиної юридичної науки і визнання, по суті, двох різних наук з двома різними предметами: науки про право — правознавства, предметом якої є право, і науки про державу — державознавства, предмет якої — держава².

Саме таку логіку тривалий час сповідує В. Чиркін, який вважає, що державознавство нині фактично виокремлюється в самостійну галузь знань, предметом дослідження якої є, зокрема, моделі державних органів, методи діяльності, процедури, їх співвідношення з різними суспільними інституціями. У зв'язку з цим він пропонує ввести спеціальну навчальну дисципліну «Державознавство», яка, на його думку, відкрила б можливість поглибленого і разом з тим цілісного вивчення такого феномену суспільного життя, як держава, якого не дають нині ні соціологія, ні політологія, ні загальна теорія держави і права³.

Можна, певна річ, дискутувати з В. Чиркіним з приводу того, чи мають політологія і юриспруденція, зокрема її загальнотеоретична галузь, повністю відмовитися від вивчення держави на користь науки державознавства, чи вони повинні розглядати її лише з погляду власних предметів. Проте заперечувати проти того, що держава як суспільне утворення, як цілісна система не є предметом юридичної науки навряд чи можливо. Намагання охопити всю багатогранність зв'язків держави з іншими суспільними явищами та їхні прояви призводить до еkleктичного поєднання характеристик і визначень різних понять і різних предметів.

Попри важливість зв'язків між правом і державою, вони є самостійними складними системами, які водночас входять як підсистеми до системи вищого рівня — суспільства. Особливості функціонування й розвитку цих систем, причому не тільки на рівні окремої країни чи регіону, а й всезагального характеру не можуть бути виявлені й належно осмислені, зокрема й крізь призму їх власних історій, без відповідного предметного розчленування явищ. Як слушно зазначав свого часу П. Недбайло, «ігнорування специфіки права призводить до забуття специфіки предмета правової науки, що знеособлює науку і принижує наукові основи в керівництві суспільством»⁴.

¹ Общая теория права и государства: Учеб. для юрид. вузов / Под ред. В. В. Лазарева. — М., 1994. — С. 9–10.

² Общая теория права и государства: Учеб. для юрид. вузов. — М., 2004. — С. 44.

³ Чиркин В. Е. Основы сравнительного государственного устройства. — М., 1997. — С. 5–6, 9. Див. також: Чиркин В. Е. Государственное устройство. — М., 1999. — С. 11–12.

⁴ Недбайло П. Е. Введение в общую теорию государства и права. — К., 1971. — С. 8.

Ця абсолютно правильна думка, на жаль, не знайшла свого логічного завершення за тих ідеологічних умов, коли вона була висловлена. З неї напрошувався висновок: держава як необхідний компонент юридичної науки загалом та загальнотеоретичної її галузі зокрема має досліджуватися лише з погляду взаємодії з правом.

Інакше кажучи, предметом загальнотеоретичної юридичної науки має бути не держава як соціальний інститут у всій багатоплановості його зв'язків і проявів, а держава як «публічно-правовий союз» (Є. Трубецький), як явище юридичне (В. Нерсесянц). Предметоутворюючим для загальнотеоретичної юриспруденції, як і для юридичної науки загалом, має виступати поняття права.

З урахуванням викладених міркувань на факультеті правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія» спробували розробити нову програму з нормативного курсу «Загальна теорія права», орієнтовану в основному на ознайомлення студентів із системою понять і категорій, що в загальній формі виражають місце права в житті людини і суспільства, його взаємовідносини з іншими соціальними явищами, зокрема й з державою, логіку функціонування і розвитку права та виявлення їх закономірностей.

Унаслідок зміни предметного поля курсу було уточнено і його структуру. Разом із традиційними питаннями загальнотеоретичного правознавства чимало уваги приділено таким питанням, як генезис права в контексті його власної історії, фази правової еволюції, правові потреби та інтереси людини і способи їх задоволення, онтогенез людини як суб'єкта і об'єкта права, співвідношення права і культури, права і релігії, права і національних традицій, права і суспільних криз тощо. Не залишилися поза увагою курсу також питання співвідношення права і держави, але висвітлюються вони переважно в межах запропонованого предметного поля загальнотеоретичного правознавства.

Звісно, запропонована програма курсу не може претендувати на завершеність і бездоганність. Вона, безперечно, потребує подальшого вдосконалення.

Можна зробити цілком обґрунтований висновок: саме остаточне подолання ідеологічних догм і традицій минулого пришвидшити входження вітчизняної науки і юридичної освіти в європейський дослідницький і освітянський простір. Однак для цього потрібні відповідні зусилля не лише викладачів вищих юридичних навчальних закладів, а й Міністерства освіти і науки України.